

Het Frans als *lingua franca* in de Lage Landen (1800-1914)

ELKE BREMS, MATHIJS SANDERS EN LISELOTTE VANDENBUSSCHE

Wie met een anderstalige wil communiceren, heeft steeds een vorm van bemiddeling nodig. Gesprekspartners kunnen een beroep doen op tolken en vertalers, maar de betrokken partijen kunnen ook elkaars taal leren, of een gemeenschappelijke taal gebruiken. Zo'n gemeenschappelijke taal wordt *lingua franca* genoemd. Deze term is etymologisch te verklaren als 'Frankische taal', naar een bijzonder voorbeeld van dat soort gemeenschappelijk communicatiemiddel uit de late middeleeuwen:

Initially used to refer to a mixture of Provençal and Italian ('language of the Franks') that served as a medium of communication across linguistic communities at the time of the Crusades [...], the expression now refers to any language that is widely used as such a medium, whether or not it is from the start, or gradually, becomes, the native language of some of the communities it connects together.¹

Hoewel de term *lingua franca* niet voorkomt in het register, is het duidelijk dat het fenomeen een belangrijke rol speelt in het wereldtaalsysteem dat Abram de Swaan onderzocht in zijn bekende studie *Words of the World* uit 2001. De Swaan begrijpt het wereldtaalsysteem als een hiërarchisch geordend geheel van talen die elk een meer of minder centrale positie innemen in het mondiale systeem. Die positie is afhankelijk van het aantal sprekers, de communicatieve kracht en reikwijdte van die taal (de zogenaamde 'Q-value') en van wat De Swaan, in navolging van Pierre Bourdieu, 'linguistic capital' noemt: het prestige van een taal, doordat zij als voertaal functioneert in de gezaghebbende bestuurlijke, educatieve, wetenschappelijke, culturele en literaire kringen en instituties.² De positie en status van het Frans in de negentiende eeuw waren onomstreden, al moest het de concurrentie dulden van vooral het Duits als wetenschapstaal. Zoals Pascale Casanova omstandig betoogt in haar boek *La république mondiale des lettres* (1999) was Frankrijk het onbetwiste centrum van de literaire wereldrepubliek. Daarin kwam verandering na de Tweede Wereldoorlog, toen het Engels in hoog tempo de positie van het Frans overnam. Dat het boek van Casanova vooral opgang maakte nadat in 2004 de Engelse vertaling was ver-

1 P. Van Parijs, 'The Ground Floor of the World. On the socio-economic consequences of linguistic globalisation', *International Political Science Review* 21 (2000) 2, 217-233, 5.

2 A. de Swaan, *Words of the World. The Global Language System* (Cambridge 2001) 115.

schenen en dat ook alle Franse citaten in dit themanummer op verzoek van de redactie van *De Negentiende Eeuw* in het Nederlands zijn vertaald (wat niet nodig geacht werd voor de Engelse citaten) zijn onmiskenbare aanwijzingen voor het geslonken prestige en de afgenomen 'Q-value' van het Frans.

Intussen is de term *lingua franca* generisch geworden. *Linguae francae* zijn meestal bestaande talen (denk aan het Latijn bijvoorbeeld), vaak in een soort aangepaste vorm (denk aan 'International English'), maar ze kunnen ook als nieuwe gemeenschappelijke taal ontworpen zijn (denk aan het Esperanto). Het voordeel van dat laatste is dat de taal van niemand de moedertaal is, zodat alle betrokken partijen op gelijke voet kunnen communiceren, al is dat uiteraard ook een utopie, denk maar aan verschillen in onderwijs. Zo is er vandaag veel discussie over de kwestie van het Engels als internationale *lingua franca* in zowat alle domeinen (wetenschap, economie, politiek, cultuur ...): 'to reject English means to stay outside the global forums, exchanges, and flows that the language permits', schrijft Sue Wright³ en in de bijlage *Mijn Taal & ik* van de Vlaamse krant *De Standaard* lezen we: 'Wil je vooruitkomen in het leven, wil je gelezen, gehoord of beluisterd worden door een groot publiek, dan moet je Engels schrijven, spreken of zingen.'⁴

In haar artikel beschrijft Wright de strijd die de Fransen voeren om met de neergang van het Frans en de opgang van het Engels als internationale – en vooral Europese – taal te leven. Een *lingua franca*, schrijft ze, 'tends to promote a flow of ideas from the originating society to other groups'.⁵ De groep voor wie de *lingua franca* de moedertaal is, heeft dus een bijzonder groot voordeel, niet enkel linguïstisch (kunnen communiceren met alle nuances en in alle registers), maar ook ideologisch: 'English is often the vehicle for an ideology to which they do not subscribe'.⁶ Wat Wright schrijft over de Franse houding tegenover het Engels, is ook toepasbaar op de Lage Landen: ook daar is er in de academische wereld veel discussie over het aanbieden van cursussen in het Engels om als speler internationaal te kunnen meetellen. Dat de kwaliteit van het onderwijs daar misschien niet bij gebaat is, door de povere taalbeheersing van het academische Engels, is een belangrijke factor in die discussies. Het gebruik van een *lingua franca*, op het eerste gezicht een middel om gelijkwaardigheid te bevorderen, verstoort dus vaak net het evenwicht in crossculturele relaties. Philippe van Parijs, die publiceert over de alomtegenwoordigheid van het Engels versus de nood aan linguïstische diversiteit, wees op de mogelijke gevolgen van die ongelijkheid: 'a lack of respect for the 'dominated' languages and their native speakers, [and] the ascription of an inferior, humiliating, insulting status to the people whose identities are closely tied to them.'⁷

3 S. Wright, 'French as Lingua Franca', *Journal of Applied Linguistics* 26 (2006), 35–60, 54.

4 *De Standaard*, 22-11-2012.

5 Wright, 'French as Lingua Franca', 54.

6 Ibidem.

7 P. Van Parijs, *Linguistic Justice for Europe, Belgium and the World*, in: Bart Raymaekers (red.), *Lectures for the XXIst Century* (Leuven 2008) 13–14.

Frans in de Lage Landen

De discussie die nu gevoerd wordt over het Engels als *lingua franca* doet denken aan de negentiende-eeuwse debatten over het Frans als *lingua franca*. Het Frans was gedurende de lange negentiende eeuw dé *lingua franca* voor Nederland en Vlaanderen (en een groot deel van Europa), wat betekent dat het zowel gebruikt werd voor culturele contacten binnen de Lage Landen en het Franssprekende deel van België, als voor de interactie met Frankrijk en verafgelegen gebieden. Dat leverde toen discussies en vragen op over de culturele en ideologische dominantie van Frankrijk, over taalvaardigheid en over de relatie tussen taal en visibiliteit, taal en macht, taal en ideologie. Die discussies en vragen worden in dit nummer onderzocht.

Bekend is de uitspraak van Antoine Rivarol (wiens naam trouwens van het Italiaanse Rivaroli verfranst was tot Rivarol): ‘Ce qui n’est pas clair n’est pas français.’⁸ Hij was lang niet de enige die het Frans intrinsieke kwaliteiten toekeende waardoor het haast als vanzelf de meest geschikte *lingua franca* werd voor zowat alle maatschappelijke domeinen. In zijn artikel in dit nummer geeft Guy Rooryck een interessant beeld van de overgang van het Latijn naar het Frans als Europese gemeenschappelijke taal vanaf de veertiende eeuw, de consolidatie van die positie in de achttiende eeuw en de soms paradoxale factoren die daartoe hebben geleid. Hij illustreert hoe de taal in de negentiende eeuw weliswaar over haar hoogtepunt heen was, maar ook nieuwe impulsen kreeg en nog lange tijd haar invloed liet gelden.

Ondanks de tanende politieke rol van Frankrijk bleef het Frans in de Lage Landen nog tot ver in de negentiende eeuw de cultuurtaal bij uitstek. Rainier Grutman stelt voor om daarvoor niet de term ‘tweetaligheid’ te gebruiken, maar te spreken over ‘diglossie’: ‘il ne désigne pas la simple alternance mais la superposition conflictuelle de deux (ou plusieurs) variétés linguistiques.’⁹ Twee of meer varianten worden in eenzelfde groep of samenleving gebruikt, maar kennen een functionele differentiatie, die niet zozeer berust op de individuele keuze van de taalgebruiker, maar wel op sociale conventies. Vaak is de taal die als dagelijks communicatiemiddel dient niet dezelfde als de taal die het meeste symbolische kapitaal heeft. In dat verband wees De Swaan op het belang van meertaligheid en de waarde van de sociale gebruikscontext van talen. Meertaligen brengen gebruikers van verschillende talen samen en vormen zo de verbindingsfiguren in het wereldtaalsysteem.¹⁰

8 Antoine Rivarol, *Discours sur l’Universalité de la langue française* (Parijs 1784). ‘Wat je niet begrijpt, is zeker geen Frans’. Alle vertalingen uit het Frans zijn eigen vertalingen van de inleiders.

9 R. Grutman, ‘Des “francophones involontaires”: petite histoire du choix de la langue d’écriture en Belgique’, in: Robert Dion, Hans-Jürgen Lüsebrink en Janos Riesz (red.), *Ecrire en langue étrangère. Interférences de langues et de cultures dans le monde francophone* (Québec/Frankfurt 2002) 109-128, 113. ‘de term verwijst niet zozeer naar het onproblematische afwisselende gebruik van twee talen, maar naar de strijd van twee (of meer) linguïstische varianten’.

10 De Swaan, *Words of the World*, 176.

In de negentiende eeuw functioneerde het Frans als meest prestigieuze cultuurtaal in de Lage Landen naast andere talen en varianten, wat het geval van Gezelle, in dit nummer uitgewerkt door Piet Couttenier, duidelijk aantoonst. Gezelle pleitte zelf voor een functionele differentiatie, niet tussen Frans en Nederlands, maar tussen Frans en de Vlaamse dialecten. Daar is dus sprake van wat Grutman 'triglossie' noemt.

De culturele dominantie van het Frans impliceerde ook dat de Franstalige literatuur een grote impact had op de Nederlandstalige literatuur. Dat blijkt duidelijk uit de bijdrage van Fieke de Hartog en Rob van de Schoor over Busken Huet. Via vertalingen en intertekstuele verwijzingen ging de Nederlandse literatuur een dialoog aan met de Franse literatuur en met de ideologische aspecten die ze uitdroeg. Ook had de hoge status van het Frans tot gevolg dat Nederlanders en Belgen via die taal met anderstalige literatuur en wetenschappelijk werk kennis maakten en contacten legden met schrijvers die zich voor hun eigen werk niet in de eerste plaats van het Frans bedienden. Rooryck toont dat aan voor wetenschappelijke traktaten. De bijdragen van Pieter Boulogne en Liselotte Vandenbussche laten zien hoe het werk van auteurs als Dostoevski of Conscience een nieuw leven leidde in het Frans, en ook later nog in bewerkingen die op de Franse vertalingen waren gebaseerd. In die vertalingen verschenen nieuwe beelden die later op hun beurt werden doorgegeven of gerecycleerd, soms zelfs meerdere keren na elkaar, zoals ook de vertalingen van het werk van John Locke illustreren en de Nederlandse *back-translations* van Franse bewerkingen door Georges Eekhoud aantonen.

Histoire croisée

Door het Frans als *lingua franca* in de Nederlandstalige gemeenschap van de Lage Landen te beschouwen, kom je als onderzoeker haast vanzelfsprekend terecht in een transnationaal en meertalig paradigma. Er zijn immers meerdere taalgebieden en culturen bij dit onderzoek betrokken. Binnen de zogenaamde *cross-border studies* kozen wij als leidraad voor het concept *histoire croisée*, zoals uiteengezet door Michael Werner en Bénédicte Zimmermann in hun artikel 'Beyond Comparison: Histoire Croisée and the Challenge of Reflexivity'.¹¹ Centraal in de *histoire croisée* staat de notie 'intersection' ('kruising', soms spreken zij ook van 'intercrossing'). In de *histoire croisée* onderzoekt men dus interculturele en grensoverschrijdende contacten tussen personen, objecten, praktijken, kennis, talen of representaties, en de gevolgen daarvan. Die intersecties liggen niet voor het oprapen als een vooraf gegeven onderzoeksobject, maar worden door de onderzoeker actief geconstrueerd: 'Intercrossing thus appears as a structuring cognitive activity that (...) shapes a space of under-

11 M. Werner en B. Zimmermann, 'Beyond Comparison: *Histoire Croisée* and the Challenge of Reflexivity', *History and Theory* 45 (2006), 30-50.

standing'.¹² Het is dus een aanpak waarbij vanuit verschillende invalshoeken (geschiedenis, literatuurstudie, discoursanalyse, vertaalwetenschap ...) naar eenzelfde kruispunt wordt gekeken.

Histoire croisée is geen systematisch uitgewerkte theorie, maar een conceptueel raamwerk dat zich goed laat combineren met andere cultuurwetenschappelijke perspectieven. De auteurs in dit themanummer hebben dergelijke combinaties beproefd tussen *histoire croisée* en ideeën uit onder andere veldtheorie, systeemtheorie en vertaalwetenschap. Telkens staat daarbij een casus voorop. Daarmee beantwoorden alle bijdragen aan de door Werner en Zimmermann voorgestelde 'pragmatische inductie'. Die 'inductie' houdt in dat je vertrekt vanuit het studieobject en dan pas je categorieën en analytische instrumenten kiest. De 'pragmatiek' schuilt erin dat je die instrumenten en concepten voortdurend blijft aanpassen. Zo kunnen vooringenomenheid en essentialisme zoveel mogelijk vermeden worden. Het is dus een programma dat argwanend staat tegenover methodes en vooraf bepaalde grenzen in tijd en ruimte, omdat die je onderzoek te veel sturen en kleuren. Voor veel onderzoekers naar casussen klinkt dat ongetwijfeld als muziek in de oren. Toch stellen Zimmermann en Werner dat die pragmatische inductie niet betekent dat het volstaat om jezelf te beperken tot het beschrijven van gebeurtenissen. Het is juist heel belangrijk dat er oog is voor de dynamische verhouding tussen gebeurtenis en structuur, waarbij zowel de gebeurtenis de structuur beïnvloedt als omgekeerd.

Het onderzoek naar intersecties betekent ten eerste dat men niet eerst de aparte componenten bekijkt en later daarvan een vergelijking gaat maken: men kiest onmiddellijk voor de plaats waar twee elementen verweven zijn en bestudeert dat vanuit verschillende perspectieven. Ten tweede is het belangrijk dat niet enkel het kruispunt zelf onderzocht wordt, maar ook de gevolgen daarvan op het moment zelf en later. Dat vraagt, ten derde, om de synchrone en diachrone studie van een gelaagd en veelzijdig proces van kruisen en niet-kruisen, dat aanleiding geeft tot allerlei transformaties. Die transformaties zijn het vierde belangrijke punt: de objecten, personen en praktijken die elkaar kruisen, kunnen veranderen van aard, ook al is dat op een later tijdstip of onbewust en onrechtstreeks. De manier waarop een onderzoeksobject verandert onder invloed van de context of receptieconjunctuur, wordt 'acculturatie' genoemd; cultuurvormen van elders worden toegeëigend of omgeduid.¹³

In de bijdrages van Boulogne, De Hartog en Van de Schoor, en Vandenbussche is die creatieve omduiding goed te zien. Bovendien kan in zo'n acculturatie elk element een transformatie ondergaan, maar er kan ook sprake zijn van asymmetrie, waarbij het ene het andere haast opslokt of toch ten minste domineert. In de bijdrage van Vandenbussche wordt duidelijk dat er sprake is van een wisselwerking tussen auteurs als Eekhoud en Conscience enerzijds en

¹² Idem, 39.

¹³ M. Brolsma, 'Cultuurtransfer en het tijdschriftenonderzoek', *CONTEXTES* [online] 4 (2008), gepubliceerd op 28 oktober 2008, geraadpleegd op 12 januari 2013. URL: <http://contextes.revues.org/3823>; DOI: 10.4000/contextes.3823.

hun respectieve vertalers anderzijds, maar dat er niet altijd gelijk wordt overgestoken. Als we naar het Frans als *lingua franca* in de Lage Landen kijken, is er dus sprake van asymmetrie: het Frans en het Nederlands kruisen elkaar voortdurend, maar fungeren daarbij niet als gelijkwaardige partners.

Nogal uitvoerig gaan Werner en Zimmermann in op het aspect 'schaal'. Moet er onderzoek gebeuren op micro- of op macroschaal? Uiteindelijk beschouwen ze dat onderscheid als onvruchtbaar en irrelevant: 'empirical objects relate to several scales at the same time (...) (a)n approach based on intercrossings argues in favor of going beyond reasoning in terms of micro versus macro, emphasizing instead their inextricable interconnections'.¹⁴ Daarbij wordt het transnationale niveau er niet zomaar 'opgelegd', maar wordt telkens aangegeven hoe het lokale en globale niveau elkaar kruisen. In de bijdrage van Rooryck in dit nummer zien we heel goed hoe macro- en micro-onderzoek elkaar aanvullen en ondersteunen: terwijl hij een paar eeuwen bestrijkt met zijn schets van de consolidering van het Frans als Europese *lingua franca*, staat hij ook stil bij de wederwaardigheden van Lockes *Essay concerning human understanding* uit 1690 en het boek *Homme machine* van La Mettrie uit 1748, en toont hij aan hoe concrete situaties en een overkoepelende geschiedenis elkaar wederzijds vormgeven. Rooryck en ook andere medewerkers aan dit nummer komen zo tegemoet aan de 'empirische specificiteit' waar Zimmermann zo voor pleit bij de studie van een *global history*.¹⁵

Interessant is dat de *histoire croisée* dus af wil van het kunstmatige, externe gebruik van 'context': de context is niet meer extern, generisch, algemeen en vooraf gegeven. *Histoire croisée* wil context zien als iets wat in een specifiek onderzoeksobject vervat zit, als iets wat een specifieke situatie tekent en ook door die specifieke situatie getekend wordt. 'It is by following actors and the way their interactions with a composite environment – an environment that integrates structural resources and constraints – works to shape the world that *histoire croisée* can participate in writing a global history.'¹⁶ De concrete situaties en objecten die bestudeerd worden, staan in het centrum van de analyse en worden gezien als connecties met één of beter nog verschillende contexten die de wereld vormgeven. Op die manier stelt de onderzoeker ook zijn eigen kennisconstructie ter discussie – de reflexiviteit waar Werner en Zimmermann zo op hameren.

Die kennisconstructie gaat steeds gepaard met categorisering, een belangrijke kwestie in het essay van Werner en Zimmermann. De onderzoeker moet bedacht zijn op het constructivisme en reductionisme die met categorisering

¹⁴ Werner en Zimmermann, 'Beyond Comparison', 44.

¹⁵ B. Zimmermann, 'Histoire croisée and the making of global history', ongepubliceerde paper, gepresenteerd op de 'Summer School on Comparative and Trans-National History: Theories, Methodologies and Case Studies', 14-18 december 2008, European University Institute. URL: <http://www.iue.it/HEC/ResearchTeaching/20082009-Autumn/SSreading-Zimmermann.pdf> (link niet meer beschikbaar) 1-19, 4.

¹⁶ Zimmermann, 'Histoire croisée', 16-17.

gepaard gaan. Het is belangrijk categorieën op te vatten als dynamische en geconstrueerde hulpmiddelen voor het onderzoek en niet te vertrekken van vaststaande categorieën als de natie of een voorafbepaald tijds kader. Voor dit nummer is uiteraard de belangrijkste categorie die van ‘lingua franca’ (naast andere categorieën zoals ‘Vlaming’, ‘België’, ‘de Lage Landen’, ‘standaardtaal’, ‘de negentiende eeuw’ et cetera), maar het is de bedoeling van dit onderzoek om dat concept niet als vaste categorie te gebruiken, maar de discussies daarover en verhoudingen daartoe uit de vaderlandse kaders te halen en te bekijken in al hun gedaantes en nuances.

Door de veelkantige aanpak menen we daarin geslaagd te zijn: het Frans als *lingua franca* kent vele verschijningsvormen in de Lage Landen van de negentiende eeuw, zoals blijkt uit de vijf casestudies. Zo wordt het bij Rooryck duidelijk hoe het Frans in eigen land door staatsinterventionisme werd ondersteund, maar net een echte Europese cultuurtaal werd door het dwingende censuurapparaat en de verbanning van haar meest vooruitstrevende sprekers naar toleranter landen. Het Frans behoudt dan ook lange tijd zijn dwingende karakter en prestige voor grote namen als, Busken Huet en Gezelle, maar hun reacties erop zijn ambivalent en uiteenlopend. Ook voor auteurs als Conscience en Dostojevski speelt het Frans zowel een consoliderende als ondermijnende rol, aangezien hun werk in Europa in het Frans wordt verspreid, maar als gevolg daarvan heel uiteenlopende gedaantes aanneemt. We pretenderen niet een volledig beeld te geven van de rol van het Frans in de Lage Landen, maar willen wel een indruk geven van de veelzijdigheid en de paradoxale gestaltes ervan.

Aan de basis van dit project lagen naast de samenstellers van dit nummer ook Hans Vandevoorde (VUB) en Martine Declercq (HUB). Wij willen hen graag bedanken voor hun initiatief, ideeën en inzet. Als onze paden elkaar niet gekruist hadden, was dit nummer er niet gekomen.

Elke Brems (1971) is docent Nederlandse literatuur en Vertaalkwetenschap aan de HUBrussel KU Leuven. Ze is coördinator van het Centre for Reception Studies (CERES) en bestuurslid van het Centre for Translation Studies (CETRA). Ze doet onderzoek naar de relatie tussen de Nederlandse literatuur en andere literaturen, onder meer in het kader van het internationale project The Circulation of Dutch Literature (CODL).

Mathijs Sanders (1971) studeerde Nederlandse Taal- en Letterkunde aan de Universiteit Utrecht en promoveerde aldaar in 2002 op een proefschrift over literatuuroppvattingen van Nederlandse katholieke schrijvers en critici in de periode 1870-1940 (Het spiegelend venster. Nijmegen: Vantilt, 2002). Hij is sinds 2003 als universitair docent Algemene Cultuurwetenschappen en Letterkunde verbonden aan de Radboud Universiteit Nijmegen.

Liselotte Vandenbussche (1978) is postdoctoraal onderzoeker aan de vakgroep Vertalen, Tolken en Communicatie van de Universiteit Gent en bestudeert de Nederlandstalige literatuur in de lange negentiende eeuw. Ze is de auteur van Het veld der verbeelding. Vrijzinnige vrouwen in Vlaamse literaire en algemeen-culturele tijdschriften (1870-1914) (Gent 2008), en publiceert over gender, periodieken en culturele bemiddelaars in de Nederlandse literatuur.